

יעקב ספיר, אעלה בתמר ועולי תימן הראשונים בפתח־תקוה¹

נח גרבר

בשנת 1891 שהה בארץ אדם בשם כורש אדלר. אדלר היה היהודי האמריקאי הראשון שעשה רבות כדי להפוך את ארה"ב למרכז של 'חכמת ישראל', כפי שכונו אז מדעי היהדות בשיח של תנועת ההשכלה העברית. באופן רשמי נשלח אדלר למזרח התיכון על ידי Smithsonian, רשת המוזיאונים הלאומית בעיר הבירה וושינגטון, כדי לאסוף חומרים טקסטואליים ואתנוגרפיים עבור תערוכה עתידית של הדת היהודית.

בין השאר נזדמן אדלר לעיר רמלה, שם פגש עולה מתימן שהגיע ארצה דרך מצרים. משאלתו של אדלר הייתה לשים את ידיו, סוף סוף, על כתב יד תימני. לשמע שאלתו של אדלר, 'האם יש ספרים ברשותך?' המציא היהודי התימני סידור שנדפס בליוורנו זה לא מכבר – לא ממש 'מציאה' מבחינתו של אדלר.

תיאור זה הוא אחד מרבים המופיעים במקורות העומדים לרשותנו, וכולם מכוונים למציאות היסטורית מסוימת, שבה חלק מרכזי בעניין שגילו יהודים מן המערב בקהילת יהודי תימן בארץ מימי עליית 'אעלה בתמר' הייתה גם תוצאה של הרצון לאסוף כמה שיותר כתבי יד תימניים.

החישוב מבחינת האספנים השונים והמגוונים היה פשוט: במקום לנדוד עד פינה נידחת בדרום חצי האי ערב ולסכן את חייהם, ניתן לפקוד את תימני ירושלים, ולימים גם את הקהילה התימנית בפתח־תקוה, ולהציע לעניים המרודים הללו להיפרד מכתבי היד שברשותם תמורת כסף או סיוע מסוג אחר.

הלהט אחר כתבי יד תימניים החל עם מפעלו הספרותי של יעקב ספיר, אשר נולד בשנת 1822 ליד העיר וילנא שבליטא, עלה ארצה עם הוריו כילד, ונשלח בסוף שנת 1858 כש"ר מטעם הקהילה האשכנזית בירושלים לארצות המזרח. בשנים אלו עמלו בעיר הקודש על בניית בית הכנסת 'החורבה', וספיר קיווה להתרים את הסוחרים היהודים

1 הדברים שלהלן מבוססים על ספרי שראה אור לאחרונה: גרבר תשע"ג.

הבגדאדים שבהודו לטובת העניין. במהלך הנסיעה השתבשו תכניותיו של ספיר, ולכן בילה כמעט שנה בתימן בדרכו להודו.

יהודי תימן משכו את תשומת לבו של ספיר וריתקו אותו. הוא התפלל בבית כנסת תימני, חגג בליל סדר תימני והשתתף ביתר טקסי מעגל השנה ומעגל החיים של מארחיו. תיאור נרחב של חוויות אלה פרסם בספרו 'אבן ספיר', שאת שני כרכיו הוציא לאור לאחר חזרתו לירושלים.

אך יותר מיהודי תימן עצמם, היה זה ארון הספרים היהודי התימני שריתק את השד"ר האשכנזי, ובו ספרות מדרשית ופיוטית שלא הכיר, ואכן ספרו הנ"ל משופע בדוגמאות מתוך ספרות בלתי מוכרת זאת. המפגש עם יצירות קלאסיות שמצא בכל בית תימני, כמו התאג', התכלאל והדיוואן, היו תגלית של ממש מבחינתו; מה עוד שספיר היה לא רק תלמיד חכם, אלא גם בעל נטיות מחקריות ביחס לקורפוס הספרותי הרבני.

אך לא רק ידע, אלא גם פרנסה הפיק ספיר מכתבי היד שאסף בתימן. את חלקם הגדול מכר לאספנים, לספריות ולחוקרים יהודים שישבו במערב אירופה ובמזרח. שיקולים כלכליים המהולים בשיקולים אינטלקטואליים עמדו מאחורי ניסונו המוצלח להציב את היצירה הרוחנית של קהילת יהודי תימן על סדר היום המחקרי של אנשי 'חכמת ישראל' עוד לפני עליית 'אעלה בתמר'.

ספיר נפטר בירושלים בשנת 1885, ולכן היינו מצפים שאם יהיה יהודי אשכנזי שיקבל את עולי תימן הראשונים בירושלים בסבר פנים יפות, יהיה זה הוא. ולא היא! שתיקתו הצורמת לנוכח עליית 'אעלה בתמר' דורשת הסבר.

אמנם, יעקב ספיר לא היה כלל חסיד של עליות קיבוציות ארצה. יתר על כן, הבשורה הציונית כשלעצמה הייתה עבורו בשורה של משיחיות שקר. את היישוב הישן האשכנזי בירושלים תפס בבחינת 'כזה ראה וקדש'. לדעתו תפקד היישוב הזה היטב כיחידה כלכלית, ולכן סבר כי עליות קיבוציות ארצה, הן ממזרח אירופה והן מארצות האסלאם, כמו גם הרחבת ההתיישבות היהודית בתוככי הארץ, תפגענה בו פגיעה אנושה.

כמה ביטויים לעמדה זו של ספיר, שהיה בעל ניסוח חריף במיוחד, אנחנו מוצאים בכתביו. ראשית, תגובותיו בעיתונות העברית לרעיונות של שניים ממבשרי הציונות מאירופה, הרב האשכנזי צבי הירש קלישר והרב הספרדי יהודה חי אלקלעי. אלקלעי היה אחד מאלה שתמכו בעליית יהודים עניים מפרס ומתימן, ואף טען שמצא במקורות סימוכין לכך שעליות כאלה הן שלב הכרחי לקראת ביאת המשיח. סימוכין אלה דחה ספיר דחייה מוחלטת. הוא לעג לדרכו של אלקלעי לבסס את טיעונו הריאליים על גימטריות, ואף טען כי שיטתו של אלקלעי בענייני המשיח מזכירה לו משיח שקר שהכיר בתימן, שֶׁכָּר כָּחֵיל הראשון. לגופו של עניין, פירש ספיר את ריבוי משיחי השקר בתימן

במחצית השנייה של המאה הי"ט בדיוק כפי שפירש את ניצני הציונות: שניהם מבחינתו באו לערער על הסדר הקיים והטוב.

עוד בשנת 1870, יותר מעשור לפני עליית 'אעלה בתמר', הפנה ספיר ליהודי תימן את 'אגרת תימן השנית', על שם 'אגרת תימן' המפורסמת של הרמב"ם. כמו ר' משה בן מימון בשעתו, גם ספיר ראה מחובתו לנסות ולנטרל את הדריכות המשיחית של צאן מרעיתו התימני. הקורא ב'אגרת תימן השנית' ימצא בה כתב אשמה חמור נגד העיסוק בקבלה מעשית, שהוביל לדעתו לריבוי של משיחי שקר הזויים. המסר הפוליטי של ספיר באגרת זו היה מפורש לא פחות: תקווה ואיחולים רבים ליום שבו האימפריה הבריטית תשלוט לא רק בעיר הנמל עדן, אלא בתימן כולה, וכך תשחרר את הקהילה היהודית בתימן מעול 'הישמעאלים הפראים'. לעומת זאת, אין ב'אגרת תימן השנית' ולו רמז לאפשרות החלופית, והיא שייטב לנמעניה אם יעלו ארצה במהרה. אכן, יעקב ספיר לא נמנה עם מקבלי הפנים של עולי תימן הראשונים בירושלים, וסביר מאד להניח כי לא ראה בעליית 'אעלה בתמר' אפילו ראוי לחיבורו האתנוגרפי על יהדות תימן.

אם לא די בכך, הרי חודשים ספורים לפני פטירתו בשנת 1885 ניסח ספיר בלשונו החריפה כרוז בשם 'קול מהיכל' – תגובת היישוב הישן האשכנזי בירושלים למאמצי תנועת 'חיבת ציון' להמשיך ולבסס את פתח־תקוה כנקודת התיישבות לאומית בארץ ישראל ולייסד עוד מושבות כמותה. בכרוז זה חזר ספיר בדיוק על טיעונו המרכזי כנגד משנתם של מבשרי הציונות, כי יש להניח ליישוב הישן להמשיך לתפקד ולהתקיים מבחינה כלכלית, במקום להקצות משאבים יקרים מן התפוצות לטובת סוג חדש של קולוניזציה, לאומית במהותה, אשר נידונה מראש לכישלון.

מנגד, אותם חלוצים, אנשי העלייה הראשונה מתימן שעלו ארצה בשנים 1881–1882, עשו זאת מכוח רצונם וחזונם ללא הנחייה מפורשת או נרמזת מצדו של השד"ר האשכנזי שביקר בארצם שני עשורים וקצת לפני כן. יתר על כן, לא רק עולי תימן הראשונים דחו את השקפת יעקב ספיר ביחס לציונות. עשו זאת גם צאצאיו, ובפרט באשר לביסוסה של פתח־תקוה. נכדו אליהו ספיר, שהיה פדגוג מבריק, היה ממייסדי מערכת החינוך באם המושבות, וספרייה ציבורית בעיר עדיין נושאת את שמו. בנו של אליהו, יוסף ספיר, אף כיהן כראש העיר פתח־תקוה במשך יותר מעשור, ולימים אף כיהן כשר בממשלת ישראל מטעם מפלגת הציונים הכלליים.

מזה מאה שנה קשורה גם קהילת יהודי תימן לאם המושבות. לפני מאה שנה, כאשר נוסד מושב 'מחנה יהודה', הסתובב בין עולי תימן בארץ אברהם צבי אידלסון, שמבחינתו רבות ביקש להמשיך את המפעל האתנוגרפי של בעל 'אבן ספיר' בכל מה שקשור ליהודי תימן.

אידלסון ייסד את הדיסציפלינה המכונה אתנו־מוסיקולוגיה יהודית, דהיינו המחקר ההשוואתי של מסורות מוסיקליות של עדות ישראל. בניגוד גמור לספיר, היה אידלסון יהודי חילוני בהכרתו ובעל תודעה ציונות־רוחנית מבית מדרשו של אחד העם, וכפועל יוצא ממנה היה נחוש לשחזר את נעימות הלוויים בבית המקדש. אידלסון סבר כי בארצם המבודדת מכל השפעה זרה היו אלה יהודי תימן ששמרו על הגחלת של המוסיקה היהודית האותנטית מימי קדם. משום כך הוא הצטייד בפונוגרף, אמצעי ההקלטה של הימים ההם, וחיפש אחר משוררים מן העדה שיזמרו, יתפללו ויקראו עבורו בכתבי הקודש.²

בירושלים לא מצא אידלסון יהודים תימנים רבים שהיו מוכנים לשתף עמו פעולה, אף שעשה ככל יכולתו לסייע לעדה מבחינה פילנתרופית. הרב אברהם נדאף טען כי 'הפונוגרם' של האתנו־מוסיקולוג האשכנזי והחילוני 'הוא בכוחות טמאים של רוחות ושדים'.³ אולי משום כך נדד אידלסון למה שהייתה אז בגדר הפריפריה של ההתיישבות התימנית בארץ: פאתי פתח־תקוה, שם מצא לא מעט עולים שהיו מוכנים שיקליטו אותם.

אמנם כורש אדלר ויתר החוקרים שחמדו את כתבי היד התימניים כלל לא היו מעוניינים בתרבות החיה של עולי תימן עצמם. השמות, הרקע ואורחות החיים של העולים הללו כלל לא עניינו אותם, אלא רק היצירה הרוחנית שברשותם. גישתו של אידלסון הייתה אחרת, ואולי משום כך הקפיד לרשום את שמות המסרנים התימנים שלו ואת שמות היישובים שמהם עלו.⁴

היה זה יעקב ספיר שקונן בספרו כי אין באפשרותו לתעד 'את קול המידות והניגונים המיוחדות לכל שיר ושיר' שמזמרים יהודי תימן בארצם.⁵ את זאת השלים אידלסון בעזרת משולם בן יוסף, יהודה בן שלום, שלמה בן שלמה, יוסף בן חיים ואחרים מאחיו, בני תימן, שתקעו יתד במחנה יהודה לפני מאה שנה.

2 הקלטות אלו שמורות בארכיון הצליל של האקדמיה האוסטרית למדעים, שמימנה את מחקרו של אידלסון ואף צייד אותו בפונוגרף. להפקה חדשה שלהן ראו Sound Documents from the Phonogrammarchiv of the Austrian Academy of Sciences: The Complete Historical Collections, Series 9: The Collection of Abraham Zvi Idelsohn, Vienna 2005, CD 1: 1-13

3 ראו אידלסון תרפ"ד, עמ' 5.

4 ראו חוברת נלווית להפקה הנ"ל (לעיל, הערה 2), עמ' 59.

5 ראו ספיר תרכ"ו, דף פב, ע"א-ע"ב.

ביבליוגרפיה

אידלסון, אברהם־צבי

תרפ"ד אוצר נגינות ישראל, כרך א – נגינות יהודי תימן. ירושלים.

גרבר, נח

תשע"ג אנו או ספרי הקודש שבידינו? הגילוי התרבותי של יהדות תימן. מכון בן־צבי: ירושלים.

ספיר, יעקב

תרכ"ו אבן ספיר – כרך א. ליק.